

սանել թէ զինչ լինիցի, առաջնորդ նոցա, (առաւելապէս խտտակեաց մասին) էր յիսնամեայ կին ոմն ի նոսա իբրեւ խրատատու և զլիաւոր։ Սա՛ որպէս հաստատէին՝ անժերի զիտէր ի բերան զԱստուածաշունչ զիրս, ուստի յամենայն ի խօսս բերէր զվկայութիւնս և ծարտար բանիւք իւրովք այնչափ ազդէր յամենայն՝ մինչ զի սկսան վաճառել զտունս և զանգս իւրեանց, բաշխել այլոց զինչս, և հաւարակաց զրել ի միջի զպիտոյս կենաց, և կինն յուսադրէր զամենայն և ասէր, թէ ի նշանակեալ աւուրն առաջնորդեսցէ ածցէ զնոսա յերուսաղէմ՝ ընդ նոյն ուղղութեամբ երկնից, ընդ որով նայն անկանի։

Այլ իրազեկ լեալ տէրութիւնն արգել զնոսա ի ճանապարհէ, և պատուիրեաց զի փոխանակ բազմութեամբ զաղծելոյ, առաքեցն նախ պատգամաւորս ի Տաճկաստան խնդրել զհրաման յինքնակալէն Տաճկաց վասն անցանելոյ յերկիր նորա և ապա թոյլ տացի նոցա երթալ, ընդ այս հաւանեալ ոմանց ընտրեցին արս երիս և առաքեցին ի Վ. Պօլիս, իսկ այլք՝ զոգջիւր համօրէն բազմութիւնն ըստ թուոյ յիսնից զերդաստանաց թելադրութեամբ պառաւ կնոջն պնդէին թէ ոչ կամիմք զնեւ զյոյս մեր ի մարդկային իմաստութիւն և ի խնամս, այլ ի նախասահմանութիւն Աստուածաշին, յազգումն և ի բարբառ խղճի, որ խօսի ի խորոց որտի, Երբեւ ամենայն ջան ի համոզել զնոսա ընդ վայր էանց, Պ. Վ. իշխանաւորն տեղւոյն ընկալաւ պատուէր հրամանի բուն զօրութեամբ պահպանելոյ զնոսա, ազդ լինի նմա թէ պատգամաւորքն զալոց են յայս ինչ օր, և նա երթեալ հասանէր ի մեջ գիշերի և ունէր պահակօք զանցըս ընդ որ անցանելոց էին, և ինքն ի քուն մըտանէ։ Նոր տուն զգիշերն մերժէր, և ահա լսելի լինին ձայնք երգոց եկեղեցականաց, Պ. Վ. ընթանայ և տեսանէ զբազմութիւնն յերկուս կարգս բաժանեալ և առաջի նոցա յիշատակեալ կինն, սկսանի խօսել ընդ նմա և նա ոչ առնէ պատասխանի, ապա ըմբռնէ զկինն և անդէն զկայ առնուն ամենեքեան, յուն երգք, կինն անկանի ի ծունկս, և ամենեքին նոյն օրինակաւ, յետ սակաւոց յարուցեալ սկսանի ասել բանս ինչ ի Ս. Գրոց՝ որք հրամայեն հպատակ կալ տէրանց

մարմնաւորաց, և յանձն առնու երթալ կալ ի տուն և սպասել վախճանի իրացն, չե հասնալ էին պատգամաւորքն՝ թողի մեկնեցայ ի նոցանէ։ Բայց պարտ է ասել թէ զաղծականք Գերմանացւոց ի սահմանս Տփլիսոյ ծաղկեալ են յոյժ, ուստի և պիտանիք ընակեացն Տփլիսոյ, որք զԵւրոպական վարնն կենցաղ, պիտանիք և զօրացն Ռուսաց, աստիճանաւորաց և պաշտօնակալաց, ի ձեռս նոցա է ամենայն այգեգործութիւն և պարտիզպանութիւն, սերմանն և պատրաստն զխաւարտ (բանջար) և աճեցուցանեն զթռչունս պիտանիս ի սնունդ, Վիրք ծոյլք են և անընդունակք աշխատութեան, սիրեն զօգեղանախնձոր (կարտօֆիլ), զնեն կամ խնդրեն կամ զողանան ի Գերմանացւոց, և մինչ ցարդ ոչ խորհին թէ և ինքեանք կարող են սերմանել և ունել, եթէ յանձն առցեն, առ որ զհետ գայ ասել, թէ որչափ և ծաղկեալ են զաղծականք Գերմանացւոց, դարձեալ օգուտս յոյժ սակաւս բերեն չրջակայ ազգացն Վրաց և Թաթարաց, վասն զի Վիրք անհոգք են և ծոյլք և Թաթարք իբրեւ Մահմետականք խորշին ի նոցանէ։ Երանի թէ զաղծականութիւնս այս ի Հայաստան կալեալ էր ընակեալ, ըստ որում Հայք աշխատաւորք են յոյժ, սրամիտք և եռանդունք, այդ հաւատացեալս եմ թէ Եւրոպական լուսաւորութիւնն փութով ունէր տարածել ի նոսա և աշխարհս ուսձանայր անթիւ բարութեամբք։

Աղբիւրք փարթամութեան Վրաց են անասնեղէնք, բայց սոքա ջանան ընդհանրապէս բազմացուցանել զոչխարս և զխոզս, զի և պիտաւոր կենալուր նոցա է միս խոզի և ոչխարի, հարցումն է, զիտորդ Վիրք կարացին հաստատուն պահպանել զքրիստոնէութիւնն և շանկանիլ ի Մահմետականութիւն, մինչդեռ նոցին թագաւորք իսկ ի պահպանել զթագ զլոյս իւրեանց առաջի Պարսից Մահմետականս անուանէին զինքեանս, և եկեղեցին նոցա այնչափ հարուածոց և նեղութեանց ենթարկեցաւ, մի ի հեղինակաց զնէ թէ այնու միայն, զի նոքա չկարացին հրաժարիլ յերկուց պիտաւոր բերոց երկրին, ի պիւնոյն և ի խողնւոյն։ Ընկանք Վրաց ուստն զհաց երկցս անգամ յաւուրն, յառաւօտու, ի կէս աւուր, և յերեկո-

յի. յառաջին երկու նուագս կերակուրք նոցա լինին ըստ մեծի մասին սառն իրք. որպէս Հաց, սոխ, բանջար ևն. (յաւուրս պահոց), կամ կաթն մածուն, պանիր ևն. (յուտեաց աւուրս). իսկ յերկրորդ ընդ:

Յաւուրս մեր էր աստ ի Տիփսիս Արովիան^{*)}. ընդ որում ծանօթացաք. զնմանէ յիշատակելոց կմք յաճախ ի բանս մեր ի ստորեւ. ըստ որում նա հաղորդեաց մեզ զամենայն տեղեկութիւնս զհամաստեղիցն իւրոց. — Սա զժագումն առնու ի մեծարոյ տոհմէ, զիսաւորի Հայարնակ աւանի միոյ. նուիրեալ էր սորա զանձն ի կրօնաւորութիւն և զպարութեան ունէր կոչումն ի մեծահաշու չակ վանս Էջմիածնի. Յորժամ Պարրոզ ճանապարհորդեալ ի կողմանս յայնոսիկ երթալը Եւրանել ի զլուխ Մասեաց, յայց ել վանից Էջմիածնի և ցանկացեալ ունել զոր ի հմուտ տեղացւոցն ուղիկից ինքեան, եղիտ զերիտասարդն Արովիան յարմար պահանջման իւրոց, և ընդ նմա ուղեւորեցաւ. Տեսեալ զմեծահանձար տաղանդ նորա տարաւ զնա ընդ իւր ի Գորպատ և ետ ի համալսարանն տեղւոյն. ուր կացեալ զամս չորս վարժեցաւ բարեւորապէս յուսմունս համալսարանին՝ մինչ զի յորժամ խօսէր և գրէր ի լեզու Գերմանական՝ ոչ որ կարէր որոշել զնա ի Գերմանացոց. կին էաւ Գերմանուհի և յամենայն կառավարութիւնս տան նորա Գերմանական տեսանիւր եղանակ և ճաշակ 51):

(*) Յաւմէ զի այս աս պատմական անշարտ եղև. այն է յաւուր միւս երեալ ի տանէ այլ ոչ զարձա յետս. ընդ վայր տեղին ամենայն լաք և հետազոտութիւնք խնդրողաց զնա:

Ռուս Թարգ:

31) Զպատմութիւն ուսումնական և անմահանուն առն զնէ ի ճանապարհորդութեան իւրում, և Պ. Մորիկ Վազնէր բայց ասոնցմէ վար չի մնար նաև Պ Արովեանին հետ ըրած ճանապարհորդութիւնս, որն որ ազգաւ Հայ է և կրթութիւնը Ռփլանի Գերմանացիներուն մէջ ընդունած է: Աս մարդուս պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է. Պ. Արովեան Նիմֆաձնի վանքի տիրացուներէն մէկն էր, և քահանայական վիճակի որոշուած էր. Տորպատեան համալսարանի վարժապետ Պ. Բարոգիք Հայաստան ըրած ճամբորդութեան մէջ Նիմֆաձնի վանքն անտեսելու երթալով, Արովեան պատանեակը միայն գտնուեցաւ վանքի մէջ որ Ռուսերէն կիսուր. Բարոգ կաթողիկոսին աղաչեց որ աս երիտասարդ տարկա-

Ռնակիւք Տփիսիոյ բաց ի Ռուսաց և Գերմանացւոց (արհեստաւորաց, գործաւորաց, վաճառականաց) են զիսաւորաբար երեքին ազգք. Վիրք, Թաթարք և Հաւք. Թաթարք (Թուրք) արհեստաւորք են, դարրինք, համետագործք ևն. Հաւք գրեթէ առհասարակ վաճառականք են. առ Վիրս աղնուականք լազուսք են. բաց ի սոցանէ գտանին և Անգղիացիք, Գաղղիացիք, Պարսիկք, Տաճիկք, Թաթարք, Բիւրդք, Ուզբեկք և այլ ամենայն ցեղք Պովկասու, որչափ այլադասան ազգք են աստանոր, ունին ամենեքին զհոյեւոր տեսուչս իւրեանց:

Մեք ի տես ելաք և բնակարանաց ազգացոյ յիշատակելոց. Թաթարք չընկալան զմեզ ի տունս իւրեանց. զՀայոց շուկայս և հիւրանոցս և եթ տեսաք. իսկ Վիրք ստորին աստիճանի յակամայս

ազն իրեն ճամբորդութեան ընկեր ըլլայ. կաթողիկոսն Տորպատեան վարժապետին ազալանացը զիջաւ. աս երկու ուղեկիցները եղբօր պէս իրարու հետ կապուեցան. ամեն դժուարութեանց և վտանգներու մէջ իրարմէ չէին բաժանուիր. ու աս կերպով ստացած բարեկամութիւնը մինչև Բարոտին մահը տևեց. Պ. Արովեան Բարոտին զիտութիւնը տեսնելով, ինք ալ զիտութեան եռանդ մը ստացաւ. ու անոր շատ կաղաչք, որ զինքը Գորպատ իրկելու միջոց մը գտներ. որպէս զի հոն տեղաց համալսարանին մէջ ուսում և զիտութիւն սովորի և կրթուի. ինչ և իցէ Բարոտին ձեռք բռնելովը բազմապիս հասաւ. Ռուսի կառավարութիւնը եղևութիւն ընկելով Պ. Արովեանը Գորպատի համալսարանը մտաւ. ուր վեց տարի ուսում սորվելէն ետքը, իր հայրենիքը դարձաւ. ու իր հայրենակիցները զարգացնելու մեծ եռանդ ունէր. ուղեց մէկ զպրոց մը հաստատել, որուն վախճանն ան պիտոր ըլլար, որ աւստիկ ժողովրդեան զպրօններուն վարպետներ հանէ, ու աս միջոցը ազանով կերպ մը կկարծէր իր ազգին յառաջագիմութեանը ու կրթութեանը. բայց տեսնելով որ ասիկայ յառաջ պիտոր չերթայ, Պ. Արովեան Նիմֆաձնի մէջ քահանայացու տղոց վարժապետ դրուիլ ուղեց, աս ալ շատ ընդգիմութիւն կրեց. սրովնտե վանքին կղերք Պ. Արովեանին բողոքական Գերմանացւոց մէջ ընդունած կրթութեանն ու զիտութեանն վերայ կասկած ունէր. ասոր համար Պ. Արովեան ելաւ Թիֆլիզ քնաց. հոն զպրոց մը հաստատեց, ու հոնտեղաց յառաջուն զանուած զպրոցն ալ անոր հետ միացուց, աս զպրոցը շատ անգամ գացի. ու Հայ զպրոցի յառաջագիմութեանը վրայ շատ զարմացայ. տասնըւորս տարուան ըտէք կը կարգան ու կղերն, Հոյերէն, Վրացիներն, Թաթարներն, Գերմաններն ու Գաղղիներն. Տես ճանապարհորդութիւն ի. Հայ, Պ, Վազնէրէ, Թարգ. 2. Գ. 2. 1851. երես առաջին:

Թողութիւն մեզ մուտ գործել ի խրճիթս ի բնանց, որք յոյժ տգեղատեսք են. ի միջի ունին զփորքիկ վառարան, ի վերայ նորա խփաւոր բերան առ ի արձակել զծուխ. ի մի կողմն պահարան անկողնոց, իսկ ի միւսն արկղ հացի և պոց պաշարաց. միայն գտանին առ սոսա զեղեցկաձև օրորոցք մանկանց. յառաւօտու, յերեկոյի, Վիրք և զլիաւորապէս կանայք նոցա զբօսնուն ի վերայ հարթ տանեաց կամ պատշգամբոց:

Շփալիւ (ասպետ) Գամիա հատ. Բ. երես 186 պսօրինակ նկարապիր տայ արտաքին կերպարանաց և բնաւորութեան Վրաց. «Վիրք են բարձրահասակք, քաջանձնեայք, և արծուունկն. աչս ունին սեւաւ և վայելչահայնացս. բնութիւնն ծրնանի զոտա քաջակորով զինուորս, ժիր հեծեւազօրս, այլ առաւել ընդունակք և վարժեալք են ի կողմնակի կամ ի մասնաւոր պատերազմունս քան ի մեծս և կանոնաւորս. քաջք են սորա, այլ զաժանք, հիւրասէրք՝ բայց լուսեղբ. մտացիք, այլ անուք. իսկ զեղեցկութիւն սոցա յայտնի է համօրէն աշխարհի, »:

Գէպ եղև ինձ մտանել երրեմն ի կրպակ Հայ առն ուրումն, զնել զմանրամասն իրս. և խորամանկ Հայն ջանայր խարել զիս. Հայք բնակիչք Տփլիսիս առաւել են քան զայլս, այն է հասանն 910 000: Սղբա գործունեայք են, աշխատասէրք, և հանճարաւորք փոքր առ փոքր գնելովն, ի վարձու և յաւանդ առնելովն զկալուածս և զինչս Վրաց, ինքեանց սեպհականն. ուստի և Վիրք առնն զնոսա. բայց Հայք զոգչիր խարկւայք են առհասարակ 52): Միայն զողութիւն

(32) Ուստի արդեօք առեալ արգոյ հեղինակն խարերայս անուանել զՀայս, չէ յայտ. զի բաց աստի չիք տեսնել ի բուզանդակ ճանադարհորդութեան նորա այսպիսի խօսս, բաց ի խոստովանելոյ միշտ զմեծամեծ արժանաւորութիւնս և ազնուարին գոյն նոցա, զայս ևս չգնէ, ինքն արդեօք խարերայ անուգ կնքէ նոցա, յիրոյն համազմանց, եթէ յայլոց խելով. Թէև արդեւ փոքր ինչ ի վեր անգր եցոյց, ի մտանել ի կրպակ Հայ մանրամասնութիւնս, ջանացեալ է խարել զնս, բայց անհաւատարմի է կարծել Թէ ուսեալ այցելուն զայս միայն հիմն առեալ ասիցէ,

այս ինչ ք ջանայր խարել զիս,
այս ինչ ք Հայ եր,
այս ուրեմն Հայք խարերայք են:

սակաւ երբէք տեսանի ի նոսա. Վիրք համարին ազնուարարոյք. սակայն հասարակ ժողովուրդ նոցա զոգանայ զմեղը և զմեղու, չգրեալ զայն ի մեղս. իսկ Թաթար նշանաւորք են ի գողութիւնրս մանաւանդ անասնոց: Սղբա չսիրեն ընդ երկար աշխատել. պարապն երկրագործութեամբ, միայն առ հարկի հայթայթելոյ զպարէնն. յարգելի է առ նոսա խաշնարածութիւն և թափառական կենցաղաւարութիւն և եթէ չունիցին սեպհական խաշինս՝ վարձու ծառայեն պոց ի զօրծ հովուութեան. չափաւորք են ի կերակուրտայլ սիրին յոյժ զմիս ձիոյ:

Պ. Չայցման պատմեաց ինձ թէ զամս 25 յառաջ քան զայս, երբ միայն միահարկ տունք գտանէին ի Տփլիս Եւրոպական ճարտարապի-

Միթէ ինքեան բարեմբաւ Եւրոպացոյն չէր յայտ, Թէ ամենայն ազգ պարունակէ յինքեան զայնպիսի անհաս, որ բացառութիւնք համարին յընդհանրոյ, մասնաւոր սղբա (և չոպին Ռուս ասէ ոչահարկութիւնն բազում անգամ արկանէ զնոսա ի խարերայութիւնս) հանգիսեալ են զժաղգարար աղբառ և աւարկ ունեանց. յորս ստօրական է առ յարկի հայթայթելոյ զապրուստին ճար, ստել, յողորմել, և ինչ Միթէ պակասին այսպիսիք առ Գերմանացիս, պակասին այսպիսիք առ Ռուսս, առ Վիրս և առ այլս. և զարձեալ եթէ անուրանալի ճամբարութիւն է Թէ ամենայն չարիք մտանն ի միտս մարդոյ յանուստմեութենէ. և յայսմ քան զմեղ յատգոյն համագեալ է Եւրոպա, և միթէ Հակոստուգեմ, լուսաւորեալ Եւրոպացին տկարանայր գիտել և չկարել ի դէպս դէպս պատահեալ սին խարելութիւն անուստմութեան նոցին զրեւ արդինս, և ոչ ի քանի մի զարտուգութեանցն զամբաղչութիւն ազգին ի պարտաւանս առնուլ և խարերայս առնանելս Ռուսի եւ համագեալ եմ Թէ արգոյ հեղինակն ոչ յինքենէ համագմբե, այլ ի բանից առեալ կարգէ նախանձաւիտ և չարաթոյն օտարաց ունեց, կրոնական ատելութեան առթիւ խեթ և արհամարհանս տաժոյց առ ազգս մեր. բնդ որոց ծանօթս տուեալ իցէ հեղինակին, և բանից նոցա հաւատացեալ պարզմտութեամբ. օտարաց ասեմ, որք սովոր են և յամալին այսպիսի աղտեղի մեղանուամբ քտարել և պարտաւել զազգ մի աշնուարին, որ հազարաւոր երկնածիր պարգեւք մուտր և բարոյական կարողութեանց լիբազոյն է քան զինքեանս, այլ այդ արտասուելի վիճակ եհաւ նմա. զի ապա Թէ ոչ, արգոյ հեղինակն ոչ ընդ Հայս վարեաց երկար կենցաղ և ոչ ընդ Վիրս. զի է զի ի վեր անգր զՎիրս ազնուարարոյս անուանէ, և զՀայս խարերայս. Էրբ քննեաց, ստուգեաց կամ գիտնէ և առ նոցոյն աղնութեան, և մերայս խարելութեան:

տութեամբ շինեալք, և այնք արքունականք. և նաճանդապետին, ք. վերատեսչի ամրոցին, ք. դատարանն. այլ ամենայն շինուածք յայնժամ գողցես չունէին մինչև անգամ զսպակէաւոր լուսամուտս. այլ ի ձմրան ծեփէին զնոսա թրղթովք տամկացելովք ի ձիթոյ, իսկ յամրան բաց էին միանգամայն. կրպակք և մթնրանոցք վաճառականաց համօրէն միայարկք: Տարազ Արացի զգեստուն էր յայնժամ սովորականն յամենայն բնակիչս Տփլիսեաց (33). կանայք սկիզբն արարին մուծանել ինչ ինչ փոփոխութիւնս ի ձեւ զգեստուց. վատաբարոյքն ի կիր առին զեւրոպական սպիտակ սոնապան և օգիտ, մինչ Աւրացի ձեւն թոյլադրէր միայն զգնուլ մաշկեղէն մուծակ. և յեղանելն ի տանէ բարձրակրունկն սօլիւր. ի սկզբանն մատամբ ցուցանէին զնորաձեւն, իսկ այժմ՝ զրեթէ ամենեքին զնոյն ունին ձեւ. զարմանք զի աստ յոտից սկսանի փոփոխութիւնն հանդերձից, իսկ ի Գերմանիա ի զխոյն:

Գտանի այժմ ի Տփլիս և վարժարան օրիորդաց, ուր աղջկունք Արաց խօսին ի լեզու Գաղղիարէն, և ընթերցուն զվիպասանութիւն Բալդակայ. բազում անգամ չորայ և ի վաճառանոցս քաղաքին, որ հետաքրքրական է յոյժ օտարին. ի կիւրակէի քրիստոնեայք փակեն զշուկայս, միայն Մահմետականք գտանին վաճառողք, սակայն անդ հաւաքին և պարապեալքն ի գործոց. աստ է տեսանել խումբ մի արանց խոնեալ կուտակեալ յայտմ վայրի, և ի նոսա երգիչք (աշուղք), յորոց մին զերգս երգէ Պարսից, Թուրքաց և Արաց. և այլք զաշնաւորեն զնուազարանս եղանակի ձայնի նորա. և են երգքս սովորարար կամ սիւրդ, կամ դիւցազանցն անցելոց ժամանակաց. խումբ մի յայլում տեղւոջ, և ի նոսա ոմն՝ որ պատմէ վէպս (հէքիաթ, մասալ) և առասպելեալ աւանդութիւնս:

Լուսք աստանօր և զանժամանակ ամուսնութենէ. օրիորդ տղանամեայ տուեալ լինի առն. սովորութիւնս այս մնացեալ է ի ժամանակաց անտի, յորժամ աղջկունք Արաց վաճառեալ

լինէին ի կանանիս Մահմետականաց, և թագաւորք նոցա յափշտակեալ զգտներս հպատակաց իւրեանց վաճառէին ի շահ անձանց. իսկ ծնողք առ ի պահպանել զգտներս իւրեանց ջանային վաղադոյն ամուսնացուցանել ընդ առն. թէ և այժմ օրէնք Ռուսաց արգելուն զամուսնութիւնն մինչև ցվեշտասանամեայ հասակ (34), սակայն չէ դիւրին եղծանել սովորութիւն ինչ. յանժամանակ ամուսնութենէն է զի յայտոսիկ կողմանս պատճառի արտաքոյ կարգի մահ նորահաս կանանց (35):

Ի 16-ն Օգոստոսի ներկայացայ ընդհանուր հրամանատարին Վովկասու զննելու Նիյդարտայ. ընդհանուր հրամանատար Վովկասու է փոխարքայ, և ընդունի մեծ պատիւ ի զրացի ազգաց Ասիոյ. ամենայն կուսակալ՝ որ նոր ի պաշտօն մուտ գործէ՝ առաքէ զնսպանս ի Թէհրան յայտ առնել Աւհ. Հահին զպաշտօնն իւր. և նորին Աւհ. առաքէ նմա անյապաղ զիւր զնսպան ի շնորհաւորել զիւր կոչումն, ի մատուցանել զօղջոյն սիրոյ և զշքանշան իւրոյ տէրութեանն զառիւծուն և զարեգականն. բոտ ասացելոցս ի սմին ժամանակի էր ի Տփլիս զնսպանն Պարսից եկեալ ի շնորհաւորութիւն պաշտօնի զննելու — ատիւտանտ Նիյդարտայ. իսկ ընդունելութիւն նորա որոշեալ էր լինել ի միում աւուր

(34) Արգելուլ զամուսնութիւն մինչև ցվեշտասանամեայ հասակ օրինադրեալ է վասն Ռուսաստանեայց, իսկ Վովկասու, ցլորէքտասանամեայ հասակ. զի լեւրմ կլիմայ տեղւոյս, վաղադոյն յարբունս հանէ զբնակիչս քան զհիւսիսարեակա. ներսէս Շնորհալի սուրբ Հայրապետն մեր կանոնադրէ յամուսնացուցանել զերկոտասանամեայ հասակ դտներն, և չորէքտասանամեայ ուտներն, անկատարք են երկուքին հասակք ևս յամուսնութեան, բայց երեկ զի ի ժամանակակից հանգամանաց ստիպեալ էր սուրբ Հայրապետն Թայլարել վաղադոյն ամուսնութեան. որոյ արգելումն գուցէ ոչ բարւոք հետեանս բերէր յայնժամ ի ժողովրդականս:

(35) Վնասակար այս սովորութիւն տարածամուսնութեան արմատացեալ մնայ. ի մեր ժողովուրդս միեմակցն Վարապաղու, Սիւնիկաց և հին Նախիջևանի, յանձնութենէն թոյլ և դանդաղ մեծակաւորաց, մեք ինքնին տեսաք երկիցս և երկցս ի հարսնութիւն ամուսնութեան և իննամեայ աղջկունս. դժուարին ինչ է արդեօք զաւուջս առնուլ այսօրինակ անկարգութեանց:

(33) Յայտ է Թէ և ոչ ի Մահմետականս որք ջանան միշտ որոշել ի Քրիստոնէից ի հանդերձս և յայլ իրս:

այն է ի 17 օգոստոսի. հրաւիրեաց և զիս կուսակալն ներկայ գտանել ի նոյն հանդէս յամբարանոցն իւր արտաքոյ քաղաքին: Յերկոտաբաներորդ ժամուն ժողովեցաք ի մեծ դահլիճ արքունեաց փոխարքային. ի վերայ ճանապարհին կանգնեցան կոցին զօրք և նուապածուք. իրրեւեմուտ դեսպանն ի ներքս, ընկալաւ զնա կուսակալն առ զրան դահլիճն, ուր ժողովեալ էին զխաւոր անտիճանաւորք պաշտօնակալք, և աւագանին Արաց. էր նա (գեսպանն) այր բարձրահասակ, ամրակազմ և նիհար. ի շարժմունս քաջակիրթ և յաղողակ. կերպարան նորա արտայայտէր զկորուլութիւն և զթափանցողութիւն մտաց նորա. խօսէր ազատ ընդ կուսակալին ի լեզու Վաղղիական, նստեալ ի վերայ բազմոցի երկոցունցն ի միասին.

Ըստ ծանօթս տուեալ քանի մի Ռուս պաշտօնակալաց, առի զանաշան տեղեկութիւնս հետաքրքրականս. զօ. սորա են.

Ա. Դժուարաւ լծողատրին Ռուս զինուորաց պարապել ի հասարակաց գործս, որպէս յուղղութիւն ճանապարհաց և կամրջոց և ըն. որք ամենակարեւոր աշխատութիւնք են կողմանցս. միայն առ իւրաքանչիւր զինուորական զունդս որոշեալ է տեղի աշխատութեան զինուորաց. սորա ուսեալ են զբազմակերպ արհեստս, և ի շահ անձանց իւրեանց պատրաստեալ վաճառեն թաղում անգամ կահ ու կարասիս, գէնս, կառս, նուազարանս և ըն. զոյացեալն յայսպիսեացս արդիւնք մտանեն յառանձին գանձարանն գնդի իւրեանց՝ որ գտանի ընդ հսկողութեամբ և պահպանութեամբ ուղին իսկ զինուորաց. աստի զվարձ աշխատութեանցն հանեալ, զայլսն ի պէս պէս օգուտս ի կիր առնուն. գտանին երբեմն այնպիսիք ի սոցանէ, որք յորժամ ազատին ի ծառայութենէ, տանեն ընդ իւրեանս մինչ հազար ը. արծ. բաժին: Սորա անարգել կարեն ամուսնանալ եթէ կամիցին. այն օգուտ է ամուսնացելոց, զի կանայք նոցա լուսնալով և կարելով զհանդերձս և ըն, օգտին ոչ սակաւ, բայց և այս արդիւնք մտանէ ի գանձարանն գնդի. ամուսնացեալքն սակաւ երբէք դառնան ի հայրենիս, այլ բնակին ընդհանրապէս յայսոսիկ սահմանս. եթէ ուրուք կին, որդիք, ևս

և եղբարք մնան ի Ռուսաստան, և ինքն կամի բնակել յայսոսիկ կողմանս՝ կարէ խնդրել զի ի հաշիւ արքունի առաքեսցեն զնոսա առ ինքն, միայն թէ կամ իցէ նոցա: Եվալիէ Վամբա, որ ճանապարհորդեաց ի Վովկաս ի 1820 ամէ ց1824 ամն և ի լոյս հան զգիտողութիւնս իւր ի Փարիզ յամի 1826, յորժամ գայ ի խօսել զզինուորաց, որք բնակութիւն կալեալ մնան յայսոսիկ կողմանս, ասէ. «Այսու սկզբամբք միայն Ռուսիա կարէ դիւրացուցանել զապագայ տիրապետութիւն Ասիոյ. հարկ է յամենայն ուրեք հիմնել նորանոր քաղաքս. զայս արար միայն Աղէքսանդր մեծն, որ յընթացս երկուց ամաց տիրապետելոյն իւր Ասիոյ հաստատեաց աւելի քան զ40 քաղաքս, և յիւր անուն զնոսա կոչեաց»:

Բ. Անցք Ֆօն Թուրնայու պաշտօնակալին, Սա ոչ ընդ երկար ինչ ժամանակաւ ազատեալ էր ի գերութենէ 2 երբեղաց կամ լաւ ևս ասել Ուզբեկաց. որոց կալեալ զնա կապեն ի շղթայս ծանունս, և յորժամ սկսանի առ ցաւս սրտին բողբել զի ազատեսցեն ի շղթայիցն, ասեն ցնա. «եթէ կին լեալ էր քո, յանձնէար զքեզ ապաքէն ի պահպանութիւն կանանց. այլ զի այր ես արիասիրտ, և առն հարկ է կրել զնեղութիւն միայն ի շղթայս:» Որչափ ազգու խօսք և իմաստ վեհանձն սրտի:

Գ. Սորա (2 երբեղք) առ ամենեւին բերին վատթարութեամբ, մինչև անգամ զԼեհոյցիս դիմեալս առ նոսա, ի գործս ծառայականս տանջեալ չարչարեն: Բէլ անուն Անգղիացին երկար եկաց ի նոսա. ի սկզբանն յարգէին զնա, այլ իրրեւ տեսին թէ ոչ ինչ խոստմունս արար նոցա ի մասին օգնութեան Անգղիացւոց և ըն, ընդ վայր անցին, կամէին իրրեւ խռովարար և խարերայ որ ունել զնա, որ փախուցեալ զերծաւ. միայն կառավարն իմ Գերմանացի գաղթական ասաց ինձ, թէ ես բազում անգամ լեալ եմ առ նոսա և ոչ մի վնաս տեսի ի նոցանէ. յարգանք ընդունեն զճանրարարոյ Գերմանայիս:

Դ. 2/ք ումք երկիւղ՝ յորժամ ճանապարհորդէ ի Մինգրելիս, յԹեթէթ և ի Ալթրս. այլ իրրեւ մերձեցայ ի չէնս Մահմետականաց, վտանգք պէսպէս կան մնան նմա յերեսաց աւազակաց. և

այնչափ երկիւղալի է՝ զի թէ կամեցիս զքօտանաց աղաղաւ հեռանալ ի Տփլիսեաց գէթ կէս ժամու ծանապարհաւ՝ պարտիս առնուլ ընդ քեզ զէնս Ի զէպ գայ ասել աստանօր և զպատմութիւն աւազակին Արսէնի. ունէր աս ասեն սեպհական կրպակ ի Տփլիսի. և հարեալ ի սէր զստիւր Բաւաթով* իշխանին (կնեազ) խնդրէ տալ ինքեան զձեռն նորաւ. Հայր աղջկանն առաջարկէ նմա հատուցանել զգումար ինչ ի ստանալ զգումար իւր: Արսէն զամն ողջոյն ջանացեալ հայթայթէ զպահանջանայն. այլ իշխանն յետս կացեալ ի խոստմանցն, պայմանս նորանորս առաջի առնէ նմա. յայնժամ Արսէն գողացեալ զիշխանն զընտիր ձի նորա՝ առնու զաղջկն և փախուցանէ ի լերինս. այլ կալեալ զնեն զնա ի բանտի. յանցանել քանի մի ամաց արձակի անտի. սակայն իշխանն արդէն տուեալ էր ի կնութիւն այլում զգումար իւր, զսիրուհին նորա. ուստի թողեալ Արսէնի զքաղաքն, անկանի աւազակութեամբ ի լերինս, և զամն բազումս զորդեցուցանէ զշրջակայս Տըփլիսեաց: Բազում ինչ պատմեն զսէպ և վեհանձն ընաւորութենէ նորա. և ունէր ասեն ընդ համարձակութեանն զկամակոր արութիւն, և անօրինակ զօրութիւն քաջութեան. ուստի ոչ որ կարէր կալ նմա ընդ զէմ. յաւազակեցն առնելոյ որ ինչ կարեւորն էր ի պիտոյս իւր. զէպ լինի մեծափարթամ փառաւորականի ուրումն, որ ունէր ընդ իւր մեծագումար զրամ, անկանիլ ի ձեռս Արսէնի, և սկսանի խնդրել ի նմանէ զգթութիւն. յայնժամ թողեալ զնա ազատ և անվնաս, պատուիրէ միայն երթալ յայս ինչ տեղի և հատուցանել ընդ նա զչորս ր. պարտաւ. — Գին հատեալ էր զլիտոյ նորա, այլ ոչ որ կարէր առնուլ զայն. միայն կնքահայր նորա ետ ի մտի հնարիւք ունել զնա. ուստի յաւուր միում հրաւիրէ ի տուն իւր

իրր ընդ նմա խորհուրդ առնելոյ աղաղաւ զառնին զործոց. առնու զսուր նորա, կախէ զորմոյն, և զհետ լինի ամենայն ջանիւք թմրեցուցանել զնա ցինեաւ. այլ անգէն լսելի լինին ձայնք և դողիւնք թշնամեաց շուրջ զտամբ. « զի՞նչ է այս », հարցանէ Արսէն. տէր տանն զունաթափի. յայնժամ զոչէ Արսէն. « Դա պատրաստի ինձ, և ահա յարուցեալ անգէն արկանէ զինքն ի վերայ ձիոյն և մտրակեալ ածապարէ ի փախուստ. հրացանք արձակին զկնի նորա, ձին վերաւորի, և ինքն անվնաս զերծանի. յայնմ օրէ կնքահայր նորա կայր ի մեծի տաղնապի, և ննջէր ի մարդաժողով ի բազմութեան:

Եետ անցիցս՝ կատարի յաւանն Մարկոփի եկեղեցական տօնահանդէս ինչ. ուր ժողովին մեծագումար բազմութիւնք. երեւի անդէն և Արսէն. կէս մասն բազմութեանն ճանաչէր զնա. այլ ոչ ցուցանէր յարտաքին երեսս զծանօթութիւնն. մերձենայ առ Օրպիւղան իշխանն, որ զտանիւր անդ ընտանեօք ի բովք և խնդրէ բաժակ մի զինի. իշխանըն կատարէ զխնդիր նորա. « Ծանաչե՞ս զիս », հարցանէ ցնա. « այդ ճանաչեմ զքեզ, Արսէնն ես գուր », յայնժամ ցուցեալ նմա մատամբ զաստիճանաւոր ոմն նստեալ ոչ հետի ի նոցանէ՝ ասէ, « խնդրեա ուրեմն ի զմանէ տալ ինձ զսուսեր իւր », « խնդրեա դու ինքնին », կրկնէ իշխանն. զնայ Արսէն և խնդրէ. այլ աստիճանաւորն բարկութեամբ մերժէ զնա. զայն տեսեալ իշխանին մօտ երթայ և առանձին խօսս ինչ ասէ յունկն նորա. և նա տայ զսուսերն. յետ փոքր ինչ ժամանակի գայ կրկին առ Օրպիւղանն և ասէ. « Հաճոյ թուեցաւ ինձ ատորձանակդ քոյ, տուր ինձ զայն », ուղղէ իշխանն զօտոս նորա և ասէ « արի՛ առ », յառաջ գայր Արսէն, և այն ինչ պատրաստի էր իշխանն արձակել զատորձանակն, զուարթածաղիկն տիօք իշխանուհին աղաղակեաց իսկոյն « ի պատիւ սրբոյ հանդիսիս, մի՛ հեղուք զարիւն », Արսէն զիմեալ անկանի յայնժամ առ իշխանուհին և ասէ. « դուք ազատեցիք զկեանս իմ, թող տուք ինձ համբուրել զձեռն ձեր », և ծածկեցաւ յամբուրէն, ոչ ևս կամելով մեղանշել ի սրբազան հանդիսին. և ի միւսում աւուր զարձոյց զսուսերն տեսան իւրում:

(*) Շառաւիղ տոմարս գաւանի ի Ռուսաստան. որոց յառաջ բերեն զծաղման իւրեանց սկիզբն յԱրտաշիսէ արքայէն Պարսից. ուստի և տուաւ նոցա կոչումն « երկայնարագուի » (Բարաթով, երկայնարագուի). մի ոք չփոթեցէ զայս տոմար ընդ « երկայնարագուի » տոմարն Ռուսաց որ յառաջ գայ ի Թիբեթի իշխանէն Վարեայբայ. զոյ և առ Հայս տոմար զատուեալ մեծարոյ անուամբ « երկայնարագուի » Արդութեանք:

Որ պատահէր ի պաշտօնակալաց և աստի-
ճանաւորաց Ռուսաց ի ճանապարհին, հրաւիրէր
առ ինքն առնել նախաճաշիկս և ամենեքին ըն-
դունէին զառաջարկութիւնն նորա. այլ յաւուր
միում ի մենամարտութիւն մտեալ կորուսանէ
զկեանս. Սա ընկերակցօքն իւրովք նստի առ
ճանապարհաւն Տիփսիսոյ, և ի նմին ժամանակի
անցանէ ընդ այն աղնուական ոմն Իմերեթացի
ծառաիւ իւրով. Արսէն հրաւիրէ զնա ի նախա-
ճաշիկս, այլ միւսն մերժէ առելով թէ կարևոր
գործս ունիմ. իրրե նայն հեռանայ փոքր ինչ,
ասնն ընկերքն ցԱրսէն. «մի՛թէ հաւատաս դու
թէ գործս ունէր նա, ոչ, այլ զի խղճէր ըմպել
ընդ քեզ զզինի», «մի՛թէ», հարցանէ. «այո»,
պատասխանեն. և ահա անդէն նստեալ ի ձի եր-
թայ հասանէ նմա, և վերստին հրաւիրէ. և ի
չանսալ նորա՝ երկօրին ևս մերկեալ զսուսերս
մտանն կատաղաբար ի պատերազմ. Իմերեթա-
ցին երկիցս առնու վերս. իսկ Արսէն անմնաս
մնայ տակաւին. յայնժամ դառնայ առաջինն առ
ծառայն իւր և ասէ զայրացմամբ, «ի՛րր ժուժէ
սիրտ քօ տեսանել զմահ տեսանդ յօտարէն»,
յայնժամ ուղղեալ ծառային զհրացանն զէպ
ԵԱրսէն սպանանէ քնա ի տեղօղն:

(Ե-ր-ն-է-է)

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏ ՍԵՂՈՍԿԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍԱԶՐՆԱԿԱՆ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՆՈՒՐԵԱՆ ԵՐԵՒԱՆՔԱՆԵՐԸ

(Ե-ր-ն-է-է)

2.

Օրի հոսոմը.

Մենք զիտենք որ մարմինները տաքա-
նալու միջոցին լայնանում են: Այդ պատ-
ճառով եթէ առնենք մէկ խորանարդ ու-
նաչափ երկաթ և սկսենք տաքացնել, նո-

րա ծաւալը կը մեծանայ: Երկաթի մաս-
ները կսկսին հեռանալ միւր միւսից և ա-
ւելի մեծ տեղ կը բռնեն, քան թէ մի խո-
րանարդ ունաչափը: Այդ պատճառով
մէկ խորանարդ ունաչափ տաքացրած եր-
կաթի մասները փոքր կը լինին: Ուրիմն
երբ որ մի խորանարդ ունաչափ պաղ եր-
կաթը տաքացնում ենք, նա սկսում է թե-
թեւանալ:

Վեր առնենք մէկ կտոր յատակով լայն
աման, և նորա մէջ ջուր ածենք: Հետոյ
այդ ջրի մէջն ածենք փոքր ինչ փայտի սը-
ղոցուածք և սկսենք վարի կողմից տաքաց-
նել: Մենք կը նկատենք որ փայտի փըշ-
րուէքները՝ սկսում են շարժել ամանի
մէջ, մէջ աեղովը բարձրանում և կողքեր-
քով վար իջնում: Ինչո՞ւ է այդպէս լինում:

Չուրը վատ հաղորդողներից է, այդ
պատճառով երբ որ սկսում ենք տաքաց-
նել, ջրի այն մասերն են տաքանում, ո-
րոնք զիւղում են ամանի յատակին: Տա-
քանալուց ջրի մասները սկսում են լայնա-
նալ և թեթեւանալ. վերայի եղած պաղ
մասները ծանր լինելով վար են իջնում
և բարձրացնում թեթեւներին: Այս կեր-
պով վերեւի պաղ մասները անդադար
վար են իջնում տաքանում կրկին բարձ-
րանում և նրանց տեղ բռնում են նորէն
պաղ մասները: Այդ նկատելը շատ հեշտ
է, եթէ ուշ դարձնենք փայտի փշուէք-
ների շարժմանը, նոցա վայր ու վեր լինե-
լուն: Որովհետեւ ամանի յատակի միջին
մասն է տաքանում, այդ պատճառով, այդ
ուղղութեամբն էլ ջրի մասերն են տաքա-
նում և բարձրանում, իսկ կողքերիցը
ցածրանում են զէպի յատակը ջրի պաղ
մասները: